

ETO: 81'255.4

316.63

00.8

DOI: 10.19090/hk.2017.3.52-64

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MEDVE A. Zoltán

Eszéki J. J. Strossmayer Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Eszék, Horvátország

zmedve@ffos.hr

NYELV, IDENTITÁS, KULTÚRA: FORDÍTHATÓSÁG ÉS DEPENDENCIA

*Vázlat a fordíthatóság kérdésének vizsgálatához Dubravka Ugrešić,
Mirko Kovač és Miljenko Jergović írásainak tükrében*

Language, Identity, Culture: Translatability and Dependency

*A draft examining the issue of translatability in the light of works by
Dubravka Ugrešić, Mirko Kovač and Miljenko Jergović*

Jezik, identitet, kultura: prevodivost i dependencija

*Skica za analizu pitanja o prevodivosti dela Dubravke Ugrešić,
Mirka Kovača i Miljenka Jergovića*

A dolgozat az identitás–kultúra–nyelv fogalomköréből kiindulva vizsgálja három kortárs horvát szerző – Dubravka Ugrešić, Mirko Kovač és Miljenko Jergović – műveinek fordíthatóságát (és a „fordító feladatát”), különös tekintettel az identitás és a kulturális kötődés nyelven keresztüli részleges, illetve szinte teljes konstituálódása és a fordíthatóság közötti kapcsolatra. Ahol az egyéni identitás általános kérdései nem közvetlenül és expliciten tematizálódnak, ott az identitás hordozói a kultúra és a nyelv kontextusában rejtőznek. Az ilyen szövegek természetesen annál kevésbé fordíthatók, minél kevésbé honosak a forrásnyelv identitáshordozó elemei a célnyelvhez tartozó kultúrában. A fabularitásra építő és ezzel egyidőben a kulturális „paranomázia” felé erőteljesen elmozduló szövegek esetében ugyanakkor a fordító minél otthonosabban mozog a forrásnyelvi kultúrában, annál erőteljesebben szembesül(het) a külső/idegen világ befogadásának lehetőségességével, ám e tapasztalat egy másik nyelv szavaival történő visszaadásának lehetetlenségével is.

Kulcsszavak: Közép-Európa, identitás, kultúra, nyelv, fordíthatóság

Az eltérő gazdasági, történelmi, társadalmi, politikai stb. folyamatok miatt Európa egyes régióinak kultúrái sok szempontból még ma sem járhatók át akadálytalanul. A múlt század nyolcvanas éveiben újjáéledt „Közép-Európa diskurzushoz” sorolható írásokban¹ már Közép-Európa fogalmának behatárolásakor is szinte kivétel nélkül bizonytalansággal, a fogalom megfoghatatlanságával, illetve divergenciájával szembesülünk.

Csak néhány példa a Közép-Európát érintő – s témánkkal releváns – elgondolások közül: Danilo Kiš kulturológiai szempontból tekint a térségre, s arra a következtetésre jut, hogy Európának ebben a régiójában nagyobbak az eltérések, mint a hasonlóságok. Közép-Európa olyan, mint Anatole France Sárkánya: „sokan látták, de senki sem tudta megmondani, hogyan néz ki” (Kiš 2005, 104). Az itt honos nemzeti kultúrák közt nagyobb a különbség, mint a hasonlóság; az ellentétek élőbbek, mint az összecsengés és a homogenitás. Jugoszlávia különös státuszát fragmentáltságában látja: az elsők közt szól külön a horvátokról, a szerbekről és szlovénokról (Kiš 1994). Aleš Debeljak szerint ugyanakkor „a volt Jugoszlávia ihlető élvezetet talált a különbözőzésben. Az egykori Jugoszlávia olyan volt, akár egy színes szőnyeg, általa kapcsolatban állhattam olyan vidékekkel, amelyek drámai módon különböztek attól a közép-európai barokk várostól, ahol a gyermekkoromat töltöttem, holott egyazon ország politikai keretébe tartoztak” (Debeljak 1998, 15–16). Az egzisztencia felől vizsgálódó Vlado Gotovac az individuumra koncentrálna úgy véli, hogy Közép-Európa nem földrajzi entitás, határait az egyének sorsa jelöli ki (Gotovac, 1989). Claudio Magris kissé generalizált véleményét osztja Predrag Matvejević: „Közép-Európa ambivalens terminus, amely mindent jelent és mindennek az ellenkezőjét is” (Matvejević 2005, 262). Krleža Közép-Európáról és a közép-európai irodalomról Matvejević interjúkötetében a következőket mondja: „Közép-Európa az esztétikai-morfológiai különbözőség »mixtum compositum«, absztrakt zagyvaság, amivel nem mondunk többet, mint a hozzá hasonló változatokkal: Közép-Amerika, Közép-Afrika, vagy Közép-Ázsia – s hogy ez irodalmi értelemben mit jelentene, nem világos előttem” (Matvejević 2001, 63).²

S ugyanez „kicsiben” – s így kiélezettebben – a diskurzusból gyakran etalonként kezelt Monarchia korabeli, politikailag erőteljesen determinált iden-

¹ Milan Kundera 1984-es *The Tragedy of Central Europe* című esszéjétől kezdődően nevezi a szakirodalom Közép-Európa diskurzusnak az azóta az e témakörben megjelent, nemegyszer egymást ismétlő, de sokszor egymással párbeszédet folytató szövegeket (Kundera 1984).

² E diskurzusról bővebben: Medve 2009, 40–51.

titásformálódások esetében: Miroslav Krleža mindvégig identitásvesztésről, míg vele nagyjából egy időben, s leginkább egy másfajta, domináns politikai, társadalmi és kulturális hovatarozás következtében, Heimito von Doderer az identitás kiteljesedéséről és otthonosságáról beszél.³

*

Jól ismert, hogy az identitást – hasonlóan a hovatarozás fogalmához és eltérően az identitás szó szakrális-egyházi használatától: „azonosság, lényegében való egyezés” – nem állandó kategóriaként gondolja el a szakirodalom: az identitásra szert teszünk, s nem örököljük, vagy készen kapjuk; az identitáshoz a *vocatio* s nem a determináció kategóriája rendelhető. Derrida az önéletrajzi emlékezéssel kapcsolatban ennél is tovább megy, s az identitást az azonosulás lezárhatatlan folyamatának tartja. „Jelenlegi fogalma szerint az önéletrajzi emlékezés azonosulást feltételez. Éppen hogy nem azonosítást. Egy azonosítás soha nem adott, kapott vagy megszerzett, nem, egyedül csak az azonosulás végeérhetetlen, meghatározatlanul agyrémszerű folyamata tart” (Derrida 1997, 45). Jan Assmann szerint (Assmann 1999) az identitás a dependencia és a konstituálás következtében alakul ki: a rész függ az egésztől, ugyanakkor az egész a részek összehatásának eredményeképpen születik meg. Az identitás két strukturális összetevőből áll: az „én”-ből és a „mi”-ből, ahol az „én” további két alkotóelemre bomlik: az egyéni és a személyes identitásra. Az egyéni identitás redukálhatatlan, ez adja az összetéveszthetlenséget, a személyes lényegében szerepszerűnek mondható, egyfajta laicizált *vocatio*, amely az egyéni tulajdonságokat és képességeket takarja. Minden identitás, mivel társadalmi konstrukció, kulturális identitás is egyben.⁴

*

Közismertek azok a történelmi-történelmi (és politikai) tényezők is, amelyek miatt az identitás–kultúra–nyelv hármásának kérdése a közép-európai régióban sokszor igen hangsúlyosan jelentkezett, de jelentkezik még ma is. Elég

³ A kettősség expliciten megjelenik Krleža Glembay-írásaiban (különösen erőteljesen a *Marcel Faber-Fabriczy szerelme* és a *Temetés Terézvárott* című novellákban), illetve Doderer *A slunji vízesés* című regényében.

⁴ Az identitás is természetesen csak valamihez képest változó: szinkronicitás szempontjából a konstansabb és lassabban változó kollektív identitáshoz, diakronicitás szempontjából pedig az egyén saját korábbi identitásához képest. A hovatarozás (társadalmi, kulturális, vallási, nyelvi stb.) nem konstans és megváltoztathatatlan, de adott; a „mi-tudat” ugyanakkor nem adott – többek közt társadalmi és politikai terheltsége miatt –, folyamatosan változhat.

talán csak a kisebbségi irodalom Deleuze–Guattari féle jellemzői közül kettőre hivatkozunk: az individuális és a politikai állandó egymásba fonódása, illetve az individuális kijelentések kollektívként történő értelmeződése és továbbhagyományozódása (Deleuze–Guattari, 2009); vagy a Ricoeur által megfogalmazottakra gondolunk: Nyugat-Európában sok a felejtés, míg a Balkánon/Közép-Európában az emlékezés van túlsúlyban (Ricoeur 1999, 31). A felejtés–emlékezés párosának egy újabb, a háború után kialakult helyzetből következő aktualizált variációja ma is eleven a volt Jugoszlávia területén: a Nyugat-Balkánon túlsúlyban van a történelem, ugyanakkor kevés a geográfia (l. Prošev-Oliver, 2013) – ahol a „geográfia hiánya” alatt gondolhatunk akár a legutóbbi balkáni háborúra, de az oly sokak történelem és politika által dominált (élet) tapasztalatára is.

[Az e]tnikai csoportok és tagjaik történelmi tapasztalatának és identitásának gyakori meghatározója a határhelyzet. Ehhez azonban nem kell feltétlenül sem valamely határszélen élni, sem határátlépőnek lenni, hisz a történelem anélkül rendezi át Európa határait, hogy az adott térségben élő nemzedékek bármikor elhagyták volna szülőhelyüket, ahogyan ez a 20. században többször is lejátszódott (Thomka 2010, 8).

*

A nyelv és identitás közti kapcsolat szintén konszenzusosnak mondható: a nyelv az egyén mindenkori identitásának egyik legmeghatározóbb összetevője.⁵ A nyelv az etnikai identitásnak is egyik alappillére, az úgynevezett „core values” – Európában ezalatt általában a fajt, a vallást és a nyelvet értik – egyik eleme. A nyelv a valláshoz és a fajhoz képest „külső”, jól érzékelhető, nyilvánosan használt entitás, amely ab ovo neutrális: mindentől függetlenül elsajátítható. Az etnográfiai-rendszertani értelemben vett faj adott; a vallás normális körülmények közt Európában döntően az idividuum belső ügye, külső megnyilvánulásai másodlagosak, ha kell, elrejthetők, titkolhatók; a nyelv, illetve a nyelvhasználat viszont mindig érzékelhető marad, s emiatt is könnyen válhat – akár pro, akár kontra – manipulációs eszközzé: akár nemzetformáló, akár (erőszakos) asszimilációs erővé.

⁵ A kétnyelvűvé válás folyamatával például – nem a gyermek nyelvvelsajátításáról van szó – a kutatók szinte egybehangzó véleménye szerint együtt jár egy új, de legalábbis egy másfajta identitás kialakulása, amely a születésüktől fogva kétnyelvűek esetében eleve beépül a személyiségbe.

A soknyelvű/soknemzetiségű ex-Jugoszláviában a két legnagyobb nyelv – tekintsünk el most annak kérdésétől, hogy két önálló nyelvről vagy egy nyelv két dialektusáról van-e szó – kevert változata, a szerbhorvát, illetve horvátszerb, az úgynevezett „naški“ (miénk)⁶ volt nemcsak a hivatalos nyelv, de mivel az etnikumok gyakran keverten éltek a köztársaságokban, sokszor a mindennapi élet nyelve is.⁷ A horvát és a szerb kölcsönös érthetősége ma már (újra) nem kérdés; az érthetőséget ma leginkább az egyéni szándék, érdek és akarat határozza meg: meg akarják-e érteni a másikat. A jugoszláv időszak nyelvpolitikájában – ahogy magában a politikában is – ugyan tagadhatatlan szerb dominanciával, de halványan fellelhetőek voltak a pluralizmus nyomai, amelyeket ugyanakkor erőteljesen háttérbe szorított a preskriptív monista nyelvhasználati norma.⁸ A horvát tavasz (hrvatsko proljeće) mozgalma – az unizmusnak nevezett status quo elleni lázadás – éppen a horvát irodalmi nyelvhasználatról szóló deklarációból (*Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, 1967*) indult ki.

Ex-Jugoszlávia nyelve természetesen szorosan kötődött egy korszak mindennapjaihoz, kultúrájához, irodalmához – a nyelvhasználatához fűződő egyéni érzelmektől függetlenül. Ennek a kornak a retrospektív mentalitástörténeti lenyomata a többek közt Dubravka Ugrešić kezdeményezése nyomán a Zágrábban és Belgrádban egyszerre megjelentetett *A jugó mitológia lexikona (Leksikon YU mitologije, 2004)*,⁹ amelynek célja, hogy a szerzők anyanyelvén megírt címszavak minél szélesebb körben mutassák be és muzealizálják a jugoszláv korszak mindennapjait. Jugoszlávia soknyelvű és így sokszínű kultúrája – amelyre más-más módon ugyan, de például Tolnai Ottótól Dubravka Ugrešićig sokan bizonyos fokú nosztalgiával tekintenek vissza – mindenképpen unikum és raritás volt Európában. Érthető, hogy Danilo Kiš, az utolsó jugoszláv író, még több utolsó jugoszláv író követte, mint például a Szerbiából Horvátországba emigrált hercegovinai származású Mirko Kovač (1938–2013), a sarajevói származású horvát Miljenko Jergović (1966), valamint az úgynevezett „riói

⁶ „Az a Jugoszlávia, ahol születtek, és ahonnan jöttek, nem volt többé. A problémát úgy oldották meg, hogy a *mi országunk* szószerkezetet használták. A volt Jugoszláviát a *régi Jugónak* is nevezték (a »Jugó« rövidítést a néhai Gostarbiterek vezették be). A *Titoland* és a *Titanic* nevek viccként terjedtek. A nem létező ország lakóit a *mieinknek* nevezték, néha *jugovicsoknak* vagy *jugoszonaknak*. A nyelvet, amelyen beszéltek, ha az nem a szlovén, a macedón vagy az albán volt, a *mi nyelvünknek* mondták” (Ugrešić 2008, 17).

⁷ Az etnikumok keveredése mellett nem elhanyagolható szempont az sem, hogy maga a nyelv pragmatikai szempontból is egyszerűsége törekszik.

⁸ Vö. a posztkolonializmus központi fogalmaként használt domináns–dominált kultúra.

⁹ Magyar nyelven részletek olvashatók a *Magyar Lettre Internationale* 58. számában (2005. ősz).

boszorkányok”, köztük Dubravka Ugrešić (1949),¹⁰ aki írásaiban mindvégig ragaszkodik a politikailag és ideológiailag terheltté vált „naški”-hoz, amelyre Jugoszlávia fennállásának ideje alatt mint a kollektív, az emigrációban, illetve a háború befejeződésével pedig mint a személyest is felülíró egyéni-kulturális identitás hordozójára tekintett.

A háború utáni úgynevezett tranzíciós időszak Horvátországában a horvát nyelv és kultúra a szerb nyelvtől és kultúrától való különállásának felmutatása és bizonyítása volt az elsődleges cél.¹¹ Mindenekelőtt a nyelv erőteljes kroatizációja (és purifikációja) indult el az ortográfia mint az írásbeliség egyik legszembeötlőbb jelensége, valamint a lexika mint jelentéshordozó nyelvi szegmens területén.¹² A lexika kroatizációja alapvetően két módszerrel dolgozott: visszatérés a korábbi szóhasználatához,¹³ illetve a nemzetközi, de mindenekelőtt szerbnek tartott szavak helyett horvát szavak megalkotása. Kevés figyelmet szenteltek Ex-Jugoszlávia egyéb nyelveinek: a boszniai, hercegovinai, Crna Gora-i nyelv(változatok) nem hordoznak különösebb politikai színezetet. A kroatizáció, lényegét tekintve, sok szempontból ugyanazt tette a nemzetállam szintjén, ami ellen a horvát tavasz annak idején tiltakozott: részben archaizáló és restauráló módon unitarizálták a nyelvet, aminek következtében a „hivatalos” kultúra bizonyos esetekben könnyen anakronisztikus színezetet kaphatott.¹⁴

*

A múlt század kilencvenes éveiben – a balkáni háború és a horvát állam nemzetközi elismerése körüli időszakban – mind az országon belül, mind pedig az emigrációban keletkezett irodalmi szövegek megszakították a horvát irodalom kontinuitását. A hazai írások döntően dokumentarista, tanúságtévő

¹⁰A „riói borszokányok” Ugrešić mellett: Jelena Lovrić (újságíró, publicista), Rada Iveković (filozófus), Slavenka Drakulić (író, publicista), Vesna Kesic (újságíró, publicista).

¹¹Paradigmatikus folyamat: Közép-Európa népei és nemzetei a történelem folyamán majdnem mindig valami ellenében határozzák meg magukat.

¹²A morfológiát és szintaxist nem érinti a „nyelvújítás”: e két területen a különbségek adóttak.

¹³Klasszikus példája a hónapok latin elnevezésének belső elnevezésre történt cseréje, aminek eredményképpen a köznyelvben ma leggyakrabban az első, második, harmadik stb. hónap kifejezést használják.

¹⁴Jól illeszkedett ez a Tuđman-korszak politikájához, amely, legalábbis többek szerint, a (horvát) történelem konfiskációját hajtotta végre azzal, hogy igyekezett a jugoszláv korszakot kitörölni az emberek emlékezetéből, s ezzel – akarva-akaratlanul – lényegében az usztasa NDH-t legitimizálta.

(svedočenje) jellegűek voltak:¹⁵ a háború borzalmait igyekeztek feldolgozni, míg a friss emigráció irodalma – kissé leegyszerűsítve – jellemzően erős politikai töltésű esszéisztikus (Dubravka Ugrešić), illetve zszurnalisztikus (Slavenka Drakulić) jellemzőket mutatott.

*Dubravka Ugrešić*¹⁶ háború előtti és emigrációs szövegei – legalábbis 2008-ig, a *Baba Jaga je snijela jaja* című regényének megjelenéséig¹⁷ – csupán nyelvi szempontból kontinuusak és konzekvensek: lektusa mind a mai napig az ex-jugoszláv „miénk”. A kroatizáció szempontjából politikailag, irodalmi-kultúrtörténeti szempontból pedig inkább kulturálisan terhelt lektus ugyanakkor Ugrešić esetében – aki az emigrációban ennek segítségével is igyekszik megőrizni kultúráját és identitását – a jugoszláv időszak kollektív identitásának egyik legfontosabb eleméből a személyes (és egyéni) identitás egyik lényegi hordozójává vált.

Ugrešić szépirodalmi és esszéisztikus írásai – függetlenül keletkezésük idejétől – egyaránt erősen a nyugat-európai kultúrába ágyazottak, ami (legalábbis horvát–magyar viszonylatban) egyértelműen megkönnyíti a fordításukat. Ugyanakkor, elsősorban szépirodalmi műveinek fordításakor, a sokszor ismerős, hasonló, sőt közös történelmi-politikai kontextus miatt néhol problematikussá válhat, de nem lehetetlen az eredetiben a nyelv által megképzett komplex kulturális identitásnak, a jugoszláv korszak „miénk”-je többszintű konnotációinak, a volt Jugoszlávián belüli – elsősorban a horvát és a szerb kultúra különböző vagy esetleg azonos preferenciáinak és ezek okainak –, valamint az országon kívüli kultúrák viszonyrendszereinek visszaadása. A fordító feladatát Ugrešić szépirodalmi szövegeire jellemző ironia és önironia, a „mihez képest” kérdése – amely egyúttal a fordításelmélet egyik általános problémája is – nem könnyíti meg. Ugrešić mindemellett legtöbbször distanciával tekint szépirodalmi írásainak tárgyára: művei legtöbbször reflexív-önreflexív, játékos színezetet kapnak – de a nyugat-európai és közép-európai (modern, illetve kortárs) irodalom, valamint a szövevényes közép-európai történelmi-politikai események háttérének ismerete segítségével legtöbb esetben még ez is viszonylag jól visszaadható.

¹⁵Shoshana Felman szerint a *testimony* olyan architextus, amely az élet és a szöveg határán helyezkedik el (Felman-Laub 1992). A tanúságtétel és az identitás kapcsolatáról a horvát irodalomban bővebben Vladimir Biti tanulmánykötetében olvashatunk, amelyben külön fejezetet szentel Ugrešić *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma* című kötetének (Biti 2005).

¹⁶Önálló kötetei magyarul: *Štefica Cvek az élet sűrűjében*, *A feltétel nélküli kapituláció múzeuma*, *A fájdalom minisztériuma*, *Banyatanya*.

¹⁷A regénnyel Ugrešić az emigrációja idejéig megszokott – és az emigrációban hirtelen eltűnt – okos, szellemes és könnyed szépírói munkásságát folytatja. Magyarul a regény – furcsa módon – *Banyatanya* címmel látott napvilágot 2012-ben.

A Milošević-rezsim elől Belgrádból Rovinjba emigrált *Mirko Kovač*¹⁸ műveinek fordítása erőteljes nyelvi és kulturális akadályokba ütközik: írásainak fordításai – a minden fordításirodalomra érvényes közhellyel élve – nem azonosak, nem lehetnek azonosak az eredeti művekkel. Ez a nem-azonosság nem a fordítás lehetőségének és lehetetlenségének egyszerre érvényes elméleti paradoxonából adódik, hanem Kovač homogenitásban heterogén/heterogenitásban homogén nyelvezetének és látásmódjának következménye. Hercegovinai, Crna Gora-i idiómák keverednek és alkotnak különös egységet boszniaiakkal-bosnyákokkal, horvátokkal és szerbekkel – a lexikai és szemantikai különbözőségből adódó sokszínűség semmilyen viszonylag egységes nyelven nem adható vissza. Thomka Beáta tanulmányának kezdő soraiban Andrić nevét minden további nélkül kicserélhetjük Kovačéra: „az Ivo Andrić-próza nem eredeti nyelvű olvasása kivételes élménytől fosztja meg az érdeklődőt. Azokat is, akik nem járnak utána az egyedi lexikális és diszkurzív rétegegyüttesek szemantikai gazdagságának (a regionális, archaikus és konnotatív jelentésvonatkozások lehetőségeinek)” (Thomka 2009, 53). A horvát (szerb, a hercegovinai, boszniai-bosnyák) irodalmon belül, nyelvi szempontból legalábbis, Kovač státusza is erősen hasonlít Ivo Andrićéra. Mindketten több irodalmi hagyományt ápolnak, s mindketten ellenzik, hogy életművüket nemzeti komponensekre bontsák.¹⁹

Andrić írásaiban – ahogy azoknak tárgyában, Boszniában is – példaértékűen keverednek a nemzetek, vallások, kultúrák, identitások, habitusok, társadalmi rétegek és ennek megfelelően a nyelvhasználatok és lektusok. Kovač regényeinek világával szintén kizárólag ez a nyelvhasználat lehet az egyedüli adekvát; regényei és novellái szintén egyfajta mentális-nyelvi szinkronicitást állítanak. Művei annyiban térnek el az andrići szövegektől – s ez sem segíti a fordító munkáját –, hogy Kovačnál az entitások hangsúlyozottan a szerzői szubjektumon keresztül szűrve kerülnek az olvasó elé. Míg Andrićnál a külső események irányítják a szerző nyelvhasználatát – s így legalább a fabula szintjén fordítható –, Kovač kivétel nélkül önmagában fókuszálja és saját magán keresztül tükrözteti vissza az őt körülvevő valós és imaginárius világ mixtúráját.²⁰ A nyelvek egymással szinkron szerepeket kapnak, egyfajta privát nyelvvé állnak össze, amely messze

¹⁸Önálló kötetei magyarul: *Európai költésrohadás, Bevezetés a másik életbe, Égbéli jegyepár, Malvina Trifković életrajza, Város a tükörben, Nives Koen rózsái.*

¹⁹Kovač műveit – Andrićéhoz hasonlóan – Horvátországban, Boszniában és Szerbiában fordítás nélkül adják ki.

²⁰Erről bővebben: Medve, 2011.

túl van mind az eszközszerepen, mind pedig az akár csak viszonylagosan adekvát fordíthatóság lehetőségén.

A kortárs horvát(országi) irodalomban az andrići hagyományt – amelynek legfontosabb jellemzői a tágasság, a megjelenített entitások és a megjelenítés nyelveinek inherenciája, koherenciája és adekvátsága – paradigmaticus módon két szerző viszi tovább: Mirko Kovač, illetve Miljenko Jergović.²¹ Míg Kovač nyelvhasználata a tágas, sokrétű kulturális identitás beágyazottságának logikus következménye, Jergović kulturális identitása mintha a nyelvből/nyelvhasználatból állna össze: sok esetben mintha szinte kizárólag a nyelv teremtené a kultúrát. Írásainak nyelvi megformálása – mindenekelőtt a turcizmusok sok esetben túlságosan gyakori, és „kulturológiai” szempontból sem mindig indokolt használata – akarva-akaratlanul is a létező vagy imaginatív nemzeti-kulturális különbségeket emeli ki.

Jergović regényei és elbeszélései többségükben gyermekkorának „multi-kulturális” Szarajevóját, illetve Boszniáját idézik fel a szó eredeti értelmében vett nosztalgiával.²² A háború után a többé már nem létező Boszniát – mert nem úgy létező, mint a háború előtt – írásaiban szimulakrálian: egy sajátos, régi-új, különféle vallásokat, kulturális és politikai komponenseket integráló földrajzi egységként, s ami a legfontosabb: hangsúlyosan szövegszerűen teremti újra.²³ Nyelvezeténél és a történelmi-kulturális allúziók sokaságának a más kultúrákra nem különösebben figyelő, a jelentést nyelviileg utalásszerűen létrehozó „sűrű leírásainál” (Geertz) fogva – amelyek a kötet horvát kritikusai szerint sokszor csak öncélúan nehezítik a megértést – Jergović egyes írásai (legparadigmatikusabb példa az *Inšallah Madonna inšallah* [Ha Isten is úgy akarja, Madonna] című kötetének elbeszélései) még talán Ivo Andrić és Mirko Kovač műveinél is nehezebben olvashatók, s „adekvát módon” szinte egyáltalán nem fordíthatók, illetve a szerző által szemlátomást fontosnak tartott szinte összes identitásindikátor elvész a fordításban. Még Jergović vitathatatlanul kivételes mesemondó képessége is – amit a recepció esetében a nyelvi problémák újra és újra a háttérbe szorítanak – csak a fabula szintjén teszi úgy-ahogy más nyelvekre átvihetővé műveit, s ezáltal (kulturális és etnikai) identitásának – egyébként sokszor erőszakosnak tűnő – afirmálása nem tud megjelenni a fordításokban.

²¹Önálló kötetei magyarul: *Szarajevói Marlboro*, *Ruta Tannenbaum*.

²²Svetlana Bojm a nosztalgia eredeti jelentéséből kiindulva a fogalom bizonyos szempontból ellentétes jelentéseire hívja fel figyelmünket. A „nostos”: a visszatérés, az, ami elvlasztja az embereket, a különbség; az „algia”: a fájdalom, a közös (Bojm 2005).

²³Bővebben: Medve 2009.

*

A mindhárom fentebbi szerző közép-európához kötődő identitása – egyé-
nileg eltérő módon ugyan, de – jól érzékelhető.²⁴ Ricoeur felvetése szerint az
erős identitás esetében a szinguláris lenne a leginkább univerzalizálható, az
egyedi lenne a leginkább egyetemessé alakítható.²⁵ A kulturális fordítástudo-
mány álláspontja szerint ugyanakkor egy mintázat annál érdekesebb, minél
általánosabb, egy specifikus mintázat lokális marad (vö. Kappanyos 2015, 25).

Ugrešić szövegei, amelyekben közvetlenebbül, explicitebben mutatkozik
meg az „én“, valamint a hozzá tartozó kulturális irányultság, többé-kevésbé,
nagyobb veszteség nélkül áttehetők egy olyan nyelvre, amelyben legalább
nyomokban fellelhető az eredeti írások által meghivatkozott (forrásnyelvi)
kultúra.²⁶ Kovač és Jergović esetében viszont döntően a kulturális antropoló-
gia örök kérdésével találkozunk: hogyan lehet visszaadni, illetve vissza lehet-e
egyáltalán adni egy másik, idegen – vagy legalábbis feltűnően sok idegen elemet
tartalmazó – kultúrát az én nyelvemen, amelybe beágyazott vagyok? Átvihető-e
az idegen vagy akárcsak az idegenség (Fremde-Fremdheit)²⁷ egy rizómaszerűen
szerteágazó kultúra identitásában integrálódó egysége (Kovač), vagy egy döntően
nyelv(használat) hordozta (Jergović) szerzői identitás esetében?

Ahol az egyéni identitás általános kérdései nem közvetlenül és explici-
ten tematizálódnak, ott az identitás érzékelhető, de egyértelműen talán még
az anyanyelvi olvasó számára sem megfogható hordozói a kultúra és a nyelv
kontextusában rejtőznek. Az ilyen szövegek természetesen annál kevésbé
fordíthatók, minél kevésbé honosak a forrásnyelv identitáshordozó elemei
a célnyelvhez tartozó kultúrában. A fabularitásra építő és ezzel egy időben a
kulturális „paranomázia”²⁸ felé erőteljesen elmozduló szövegek esetében ugyan-
akkor a fordító minél otthonosabban mozog a forrásnyelvi kultúrában, minél

²⁴ Tulajdonképpen mindhármuknál legalább kettős kötődésről van szó. Ugrešić: Horvátország (Ex-Jugoszlávia) – Hollandia; Kovač: Crna Gora, Szerbia (Ex-Jugoszlávia) – Horvátország; Jergović: Bosznia (Ex-Jugoszlávia) – Horvátország.

²⁵ Ricoeur gondolatát Tóth Tamás idézi a francia filozófussal folytatott beszélgetésükből (Tóth 2010, 145)

²⁶ Még egyértelműbbek lennének a fordíthatóság fokozatai, ha bevonnánk a vizsgálódás körébe például Igor Štikics expliciten az identitás kérdésével (is) foglalkozó *Illés próféta széke* című regényét.

²⁷ A fordításban megjelenő-megjelenítendő idegen/idegenség kérdéséről részletesebben lásd: Goethe 2007.

²⁸ Jakobsoni értelemben: a fordíthatatlan lényeg.

inkább sajátjának érzi a forrásnyelv gondolkodásmódját is, annál erőteljesebben szembesül(het) a hofmannstahli és bulgakovi „levél-effektussal”: a külső/idegen világ befogadásának lehetőségességével, ám e tapasztalat szavakkal, mi több, egy másik nyelv szavaival történő visszaadásának lehetetlenségével.²⁹

Irodalom

- Assmann, Jan. 1999. *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Biti, Vladimir. 2005. *Doba svedočenja: Tvorba identiteta u suvremenoj hrvatskoj prozi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bojrn, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Bulgakov, Mihail. 1971. *A Mester és Margarita*. Ford. Szöllősy Klára. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Debeljak, Aleš. 1998. Bálványok alkonya. Ford. Gállos Orsolya. In *Otthon és külföld*. Budapest–Pécs: József Attila Kör–Jelenkor Kiadó.
- Deleuze, Gilles–Guattari, Felix. 2009. Mi a kisebbségi irodalom? Ford. Karácsonyi Judit. In *Kafka. A kisebbségi irodalomról*. 33–56. Budapest: Qadmon.
- Derrida, Jacques. 1997. *A másik egynyelvűsége*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Pécs: Jelenkor Kiadó.
- Felman, Shoshana–Laub, Dori. 1992. *Testimony. Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. London: Routledge.
- Goethe, Johann Wolfgang von. 2007. Jegyzetek és értekezések a *Nyugat-keleti díván* jobb megértéséhez. Ford. Halasi Zoltán. In *Kettős megvilágítás: Fordításelmélet írások Szent Jeromostól a 20. század végéig*, szerk. Józán Ildikó–Jeney Éva–Hajdu Péter. 159–162. Budapest: Balassi Kiadó.
- Gotovac, Vlado. 1989. Látható és láthatatlan Közép-Európa. Ford. Csordás Gábor. *Jelenkor* 31 (8–9): 782–784.

²⁹„Egy öntözőkanna, egy borona, melyet otthagytak kinn a földön, egy sütkérező kutya, egy szegényes temető, egy nyomorék, egy kis parasztház, mindez egyaránt kinyilatkoztatásom edényévé válhatik. E tárgyak mindegyike és az ezernyi többi hasonló, amelyek fölött a szem egyébként természetes közömbösséggel elsiklik, egy adott pillanatban, amelynek előidézése egyáltalán nincsen hatalmában, egyaránt fenséges és megindító jelleget ölthet hirtelen, melynek kifejezésére minden szót szegényesnek vélek” (Hofmannstahl 2004, 101–102). Sokszor még a jakobsoni interszemiotikai fordítás sem segít: „Lelkesen dolgozott, olykor törölt valamit, új szavakat toldott be elbeszélésébe, megpróbálta lerajzolni Poncius Pilátust, és utána a hátsó lábain járó kandúrt. De még a rajzok sem segítettek, minél tovább haladt a munkában, jelentése annál zavarosabbá, érthetlenebbé vált” (Bulgakov 1971, 138).

- Hofmannstahl, Hugo von. 2004. Levél. Ford. Györfly Miklós. In *Az árnyék nélküli asszony*. 91–108. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Kappanyos András. 2015. *Bajuszbögre, lefordíthatatlan*: Műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer. Budapest: Balassi Kiadó.
- Kiš, Danilo. 1994. Homo poeticus, mindennek ellenére. Ford. Balázs Zita. In *Kételyek kora*. 93–97. Pozsony–Újvidék: Kalligram Könyvkiadó–Forum Könyvkiadó.
- Kiš, Danilo. 2005. Változatok közép-európai témákra. Ford. Borbély János. In *Közép-európai olvasókönyv*, szerk. Módos Péter. 104–117. Budapest: Osiris–Közép-európai Kulturális Intézet.
- Kundera, Milan. 1984. The Tragedy of Central Europe. *The New York Review of Books*, Apr 26: 33–38. https://is.muni.cz/el/1423/jaro2016/MEB404/um/Kundera_1984.pdf (2016. okt. 10.)
- Matvejević, Predrag. 2001. *Razgovori s Krležom*. Zagreb: Prometej.
- Matvejević, Predrag. 2005. Közép-Európáról. Ford. Vaszócsik Crista. In *Közép-európai olvasókönyv*, Módos Péter szerk. 254–263. Budapest: Osiris – Közép-európai Kulturális Intézet.
- Medve A. Zoltán 2009. *Kontextusok és annotációk*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- Medve A. Zoltán. 2011. A pillanat kivárása. <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2157/a-pillanat-kivarasa> (2016. okt. 31.)
- Prošev-Oliver, Borjana. 2013. *O identitetu*. <http://behar.hr/o-identitetu/http://behar.hr/o-identitetu/> (2016. okt. 10.)
- Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijarat Kiadó.
- Thomka Beáta. 2009. Topográfia és retorika. Andrić másik Európája. In *Déli témák*. Zenta: zEtna.
- Thomka Beáta. 2010. A határörvidék spiritualizálása. In *Déli témák*. 7–12. Zenta: zEtna.
- Tóth Tamás. 2010. A kultúrák közötti kommunikáció kérdéséről a „fordítás modelljéig”. In *Szó és betű szerint a világ*, szerk. Jeney Éva. 131–159. Budapest: Balassi Kiadó.
- Ugrešić, Dubravka. 2008. *A fájdalom minisztériuma*. Ford. Radics Viktória. Budapest: L’Harmattan.

LANGUAGE, IDENTITY, CULTURE – TRANSLATABILITY AND DEPENDENCY

*A draft examining the issue of translatability in the light of works
by Dubravka Ugrešić, Mirko Kovač and Miljenko Jergović*

Starting from the sphere of concepts including identity, language and culture, the paper examines the works written by three contemporary Croatian writers, Dubravka

Ugrešić, Mirko Kovač and Miljenko Jergović, from the aspect of translatability (and the “task of the translator”) with particular regard to the connection between the constitution of partial or even complete binding of identity or culture through language, and the issue of translatability. In the cases where general questions of personal identity are not directly and explicitly thematized, there the bearers of identity are hidden in the context of culture and language. Naturally, these kind of texts are the more impossible to translate the less the identity bearing elements of the source language are present in the culture of the target language. In the case of texts which are built on fabulation, and at the same time strongly shift towards cultural “paranomasia”, the more the translator is at home in the source language culture the more he faces (or can face) the possibility of taking in/understanding the outer/strange world, yet also with the impossibility of translating this experience into words of another language.

Keywords: Central-Europe, identity, culture, language, translatability

JEZIK, IDENTITET, KULTURA: PREVODIVOST I USLOVLJENOST

*Skica za analizu pitanja o prevodivosti dela Dubravke Ugrešić, Mirka Kovača
i Miljenka Jergovića*

Polazeći od pojmovnog kruga identitet-kultura-jezik, studija analizira mogućnost prevođenja dela tri hrvatska savremena autora – Dubravke Ugrešić, Mirka Kovača i Miljenka Jergovića, sa posebnim osvrtom na delimičnu, odnosno potpunu vezu između konstituisanja i mogućnosti prevođenja identiteta i kulturnih veza posredstvom jezika. Tamo gde se opšta pitanja individualnog identiteta ne tematizuju neposredno i eksplicitno, nosioci identiteta se kriju u kontekstu kultura i jezika. Ovakvi tekstovi se naravno mnogo teže prevode ukoliko su u kulturi ciljnog jezika manje prisutni elementi koji su nosioci identiteta izvornog jezika. Kod tekstova koji se baziraju na fabularizovanju a istovremeno se snažno okreću kulturnom „panoramiziranju”, što je prevodiocu poznatija kultura izvornog dela, to se snažnije suočava sa mogućnostima recepcije spoljnog/stranog sveta ali i nemogućnostima izražavanja tog iskustva rečima nekog drugog jezika.

Ključne reči: Srednja Evropa, identitet, kultura, jezik, prevodivost